



נשיא ומייסד
הרב שאול ישראלי זצ"ל



מופק בסיוע של:
ההסתדרות הציונית העולמית
המחלקה לשירותים רוחניים בתפוצות

חמדת ימים HEMDAT YAMIM

מצורע תשע"ז

פרשת שבוע

ירושלים יש רק אחת

הרב יוסף כרמל, ראש כולל "ארץ חמדה"

תיאור הנס הגדול, של הצלת העיר שומרון וממלכת ישראל מידי הארמים, בימי אלישע הנביא, נקראים בהפטרות פרשת מצורע (מלכים ב').

חז"ל מזהים את ארבעת האנשים כגחזי ושלשת בניו ה"חמדנים" שנענשו בצרעת, בפסוק הפותח את הפרשה:

"וְאַרְבָּעָה אֲנָשִׁים הָיוּ מְצֻרְעִים פָּתַח הַשָּׁעַר וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ מָה אֲנַחְנוּ יֹשְׁבִים פֹּה עַד מָתְנוּ" (ז' ג).

אם כך, מדוע ישבו ארבעת המצורעים מחוץ לעיר בזמן מלחמה? מדוע שולחו מן העיר?

במשנה מצינו: "עשר קדושות הן ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות... עיירות המוקפות חומה מקודשות ממנה שמשלחים מתוכן את המצורעים..." (כלים פרק א משניות ו-ז).

לפיכך ברור מדוע גורשו המצורעים אל מחוץ לחומת שומרון.

דא עקא, שהר"ש משאנץ ובעקבותיו רבי עובדיה מברטנורה - מפרשי המשנה, מסבירים: "בית מושב עיר חומה שמוקפת חומה מימות יהושע בן נון" ומביאים ראיה לכך מלשון מדרש ההלכה על ספר ויקרא - הספרא. והסיבה לכך היא, שיהושע בן נון הוא זה שקידש את ערי החומה שהיו בדורו ונתן להם דינים של "מחנה ישראל".

אם כך קשה, הרי העיר שומרון נבנתה בימי עמרי אביו של אחאב מלך ישראל, כמו שמפורש בכתוב:

"בַּשָּׁנָה שְׁלֹשִׁים וָאַחַת שָׁנָה לְאַסָּא מֶלֶךְ יְהוּדָה מֶלֶךְ עַמְרִי עַל יִשְׂרָאֵל שְׁתֵּים עָשָׂר שָׁנָה בְּתַרְצָה מֶלֶךְ שֵׁשׁ שָׁנִים: וַיִּקֶן אֶת הַהָר שְׁמֶרֶן מֵאֵת

שָׁמֶר בְּכַכְרֵים בְּסָף וַיִּבֶן אֶת הַהָר וַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הָעִיר אֲשֶׁר בָּנָה עַל שֵׁם שָׁמֶר אֲדֹנָי הַהָר שְׁמֶרֶן" (מלכים א ט"ז כג-ד)

ואם כך, לא הייתה מוקפת חומה מימי יהושע בן נון ולמה שולחו המצורעים ממנה?

יתכן שבגלל קושיה זו הרמב"ם בפירושו למשנה לא הזכיר את התנאי של מוקפות חומה מימות יהושע בן נון.

מכל מקום עלינו לענות על השאלה לפי שיטת הר"ש משאנץ והברטנורה.

נביא שני תירוצים שונים שכל אחד מהם הוא חידוש בפני עצמו.

א. הסברו ה"מקור ברוך": (ח"ב סכ"ב) "ולכן נראה דמלכי ישראל רצו לנהוג בשומרון קדושה כמו בירושלים, וממילא פשוט דגם לא קידשו שערי שומרון וכשערי ירושלים שלא נתקדשו".

לפי דבריו אנשי ממלכת ישראל לא רצו להכיר במרכזיותה של ירושלים ובייחודה ולכן נהגו בשומרון את כל מנהגי ירושלים.

ב. בעל "הכתב והקבלה" תירץ, ששומרון הייתה בנויה עוד מימי יהושע בן נון "ואפשר שמטעם זה, שינה המתרגם שם בתרגומו שתרגם ויקן את ההר שומרון וזבן ית כרכא [וקנה את העיר] דלשומרון [של שומרון], וכן ויבן את העיר ובנא ית כרכא [ובנה את העיר שהייתה כבר בנויה והגדילה], ע"ש. הנה תרגם מלות ההר כרכא, שהיתה גם לפני כן כרך אלא שהוא תיקנה יותר".

לפי זה נהגו אנשי שומרון כהלכה כשהוציאו את המצורעים מן העיר. חיזוק לדבריו ניתן למצא מפסוק אחר בספר מלכים, המתאר מאורע שהתרחש בימי יאשיהו והתקיימות נבואתו של איש האלקים שבא מיהודה, נבואה שבעקבותיה ביקש הנביא הזקן מבית אל, להקבר בקברו של איש אלקים זה (ונרחיב בענין זה בשבוע הבא, בלני"ד).

וז"ל הפסוק:

"וַיֹּאמֶר הַנְּיָחוּ לוֹ אִישׁ אֶל יָנֵעַ עֲצַמְתּוֹ וַיִּמְלְטוּ עֲצַמְתּוֹ אֶת עֲצַמּוֹת הַנְּבִיאָא אֲשֶׁר בָּא מִשְׁמֶרֶן" (מלכים ב כ"ג יח).

מוכח ששומרון עמדה על תילה כבר מימי רחבעם וירבעם ועתה ניתן לומר שהייתה מוקפת חומה עוד מימות יהושע.

הבה נתפלל בחודש ניסן, כי נזכה שוב שעשר הקדושות של ארץ ישראל

יבואו לידי ביטוי מעשי, בב"א.

לע"נ שמואל רוזנהק ז"ל נלבי"ע וי באייר תשע"ג	לע"נ רבי יעקב בן אברהם ועיישה וחנה בת יעיש ושמחה סבג ז"ל	לע"נ ר' מאיר בן יחזקאל שרגא ברכפלד ז"ל	לע"נ הרב יוסף מרדכי שמחה שטרן ז"ל נלבי"ע כ"א אדר א' תשע"ד	לע"נ הרב אשר וסרטיל ז"ל נלבי"ע ט' בכסלו תשס"ט
--	---	---	--	--

ERETZ HEMDAH

2 Brurya St. P.O.B 8178 Jerusalem 91080

Tel: 972-2-5371485 Fax: 972-2-5379626

Email: info@eretzhemdah.org

www.yeshiva.org.il

ארץ חמדה ע"ר

רח' ברוריה 2 ת.ד. 8178 ירושלים 91080

טל' 02-5371485 פקס: 02-5379626

web-site: www.eretzhemdah.org

ניתן לקרוא את הדברים גם באתר האינטרנט

חמדת הדף היומי

חשש סכנה במשקים מגולים בימינו

הרב בניה קניאל

איסור משקים מגולים מופיע במשנה במסכת תרומות (פרק ח משנה ד) "שלושה משקים אסורים משום גילוי- מים ויין וחלב". בגמרא (ביצה ז ע"ב) אומר רב שבשום שחוק יש סכנה של גילוי. רש"י מבאר שיש חשש שנחש יטיל בו את ארסו כשמוצא אותו מגולה, ולכן יש סכנה לאכול אותו. ישנם מקומות נוספים בש"ס בהם מופיע האיסור על אוכלים נוספים (ראה רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק יא הלכה ו-ח ופרק יב הלכה א-ה). ממקורות אלו יוצא שאסור לאכול ולשתות אוכלים ומשקים שהשארין מגולים ויש חשש שנחש הטיל בהם ארס. בהמשך נברר מה תוקף האיסור והאם הוא נוהג גם כיום.

מה תוקף האיסור?

הרמב"ם (הלכות רוצח ושמירת הנפש פרק יא הלכה ה) כותב שחכמים אסרו הרבה דברים משום סכנת נפשות, ומי שלא חושש לאיסור מלקים אותו מכת מרדות. מכת מרדות ניתנת למי שעובר על איסור מדברי חכמים. לאחר מכן הרמב"ם מפרט את הדברים שנאסרו, שם מפורטים המאכלים והמשקים שנאסרו משום גילוי. מהרמב"ם יוצא שאין להקל בחשש גילוי, כי זה חשש של סכנת נפשות. בנוסף יש איסור מדרבנן לאכול ולשתות דברים שנאסרו משום גילוי.

האם האיסור קיים גם בזמננו?

התוספות (מסכת עבודה זרה דף לה עמוד א ד"ה חדא) כותבים שבמקומם (באירופה) אין הנחשים מצויים, ולכן לא צריך לחשוש לגילוי. לפי זה בכל מקום שאין נחשים מצויים אין לחשוש לגילוי.

איך מבטלים איסור שאסרו חכמים?

תוספות שואלים, הרי בגמרא (ביצה ה ע"א) מבואר שכל דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו. מבאר רש"י קיבוץ חכמים שאסרו דבר מסוים, אף שלאחר זמן נתבטל הטעם שמחמתו נאסר, עדיין האיסור קיים, וצריך קיבוץ חכמים אחר להתירו. אם כן כיצד ניתן לבטל את האיסור שאסרו חכמים משום גילוי. מתרצים התוספות, שבשעה שגזרו משום גילוי, גזרו רק במקום שנחשים מצויים, לכן אין כאן ביטול הגזירה אלא קביעה שמלכתחילה לא גזרו חכמים על מצב שכזה.

הלכה

השולחן ערוך (יורה דעה סימן קטז סעיף א) מביא את האיסור של משקים מגולים, וכותב שעכשיו שאין נחשים מצויים בימינו אין איסור במשקים מגולים.

הפרי חדש (יורה דעה סימן קטז אות א) כותב שבירושלים וסביבתה (בפשטות בכל מקום חם ולא באיזור אירופה) הנחשים מצויים קצת ולכן ראוי למי שירא לנפשו לחשוש לגילוי. דברי הפרי חדש לא סותרים את פסק השולחן ערוך, כי במקום שברור שאין נחשים לא צריך לחשוש לגילוי.

שיטת הגר"א - בפתחי תשובה הביא בשם הגר"א (ספר תוספות מעשה רב על הנהגות הגר"א אות צה) שהיה נוהג בגילוי. כתוב שם בשם הגר"א שאף שבטל טעם התקנה המפורש בדברי חז"ל, ישנם טעמים נוספים שהיו כמוסים לחז"ל ולכן צריך להמשיך ולחשוש לדבריהם.

לעומת זאת, בבאור הגר"א (יורה דעה סימן קטז סעיף א) הגר"א הביא את דברי התוספות ולא העיר עליהם דבר. ישנם שני הסברים לשיטת הגר"א.

1) הגר"א החמיר לעצמו והקל לאחרים.

2) בביאור הגר"א, הגר"א התייחס לחשש שמא הטיל נחש את ארסו, והאיסור לא שייך היכן שלא מצויים נחשים. בהנהגות הגר"א, הגר"א חשש לרוח רעה, חשש סגולי שאנו לא מבינים (בשו"ת שבט הלוי חלק ג סימן קסט, דייק שבגילוי יש גם חשש של רוח רעה).

בשו"ת שבט הלוי (חלק ג סימן קסט) כתב שלכתחילה יש שנוהרים כי חוששים לדברי הגר"א. אבל אפשר להקל בכל קולא אפשרית, כשהשום מבושל או מטוגן וכדומה כי ממילא יש שמקילים באיסור גילוי. מדבריו מבואר שלא מתייחסים לגילוי כחשש סכנה ממשי, כי לא היינו מקילים כך בחשש של סכנת נפשות.

סיכום:

בגמרא הובאו כמה אוכלים ומשקים שנאסרו משום גילוי, שהוא חשש שמא הטיל נחש את הארס שלו במאכלים ומשקים המגולים. תוספות כתבו שבמקום שלא מצויים נחשים, לא צריך לחשוש לגילוי.

השולחן ערוך (סימן קטז סעיף א) פסק כתוספות שלא צריך לחשוש לגילוי כשנחשים לא מצויים.

בפתחי תשובה (שם סעיף קטן א) הביא שהגר"א חשש לגילוי. בשו"ת שבט הלוי כתב שחוששים לגילוי לכתחילה, אבל מקילים כשיש צדדים נוספים להקל.

הספר **משטר ומדינה בישראל על פי התורה (4 כרכים)** מאת הרב נפתלי בר אילן, יצא לאור בעריכה חדשה בהוצאת מכון "ארץ חמדה"

הספר מתמודד עם אתגרי השעה הניצבים בפני המדינה היהודית העצמאית ע"י ניתוח ובירור מקיפים במקורות. בין הנושאים הנדונים - משטר דמוקרטי ומלוכני, שלטון החוק, הפרדת רשויות, ביקורת שיפוטית, טוהר השלטון, מדיניות פסקלית ומוניטרית, שירותי רווחה, סל תרופות, איכות הסביבה, משפט בינלאומי, אמנת ג'נבה, כבוד האדם וחירותו, פיתוח האישיות, זכויות אזרח ועוד ועוד. זכה בפרס הרב קוק ובפרס הרב ישראלי של מכון ארץ חמדה.



לרכישה

Michigan, USA

מישיגן, ארצות הברית
שבט תשע"א

יוגורט קפיר (kefir), כשרותו

שאלה

האם מותר להכין ולאכול יוגורט קפיר ביתי¹?

תשובה

- א. מותר להשתמש בגרעיני הקפיר לצורך הכנת היוגורט, ולאכול יוגורט זה מיד, במידה ומדובר בגרעינים שכבר השתמשו בהם זמן רב². למי שאינו סומך על "חלב החברות"³, ההיתר מותנה בכך שאת היוגורט הכין יהודי, מחלב ישראל.
- ב. המחמירים שלא לשתות מ"חלב החברות", יכולים להשתמש בגרעיני הקפיר כדי ליצור יוגורט מחלב ישראל, וממנו יכינו יוגורט שני שאותו יוכלו⁴ לאכול⁵.
- ג. אם היוגורט שהוא מקבל עתה הכין גוי, יכין ממנו יוגורט ראשון, מהראשון יוגורט שני וכן הלאה עד הרביעי... את היוגורט הרביעי מותר לאכול⁶.
- ד. יוגורט קפיר המיוצר בתהליך תעשייתי חייב הכשר, ככל מוצר תעשייתי אחר.

¹ תיאור המציאות (מתוך ויקיפדיה, ערך קפיר):

קפיר הוא משקה חלב (דומה ליוגורט) שמקורו בקווקז ומופק בתסיסה חיידקית. תהליך ייצור המשקה: משרים גרעיני קפיר בתוך חלב, ולאחר יממה החלב הופך לקפיר. בסיום התהליך מסננים את גרעיני הקפיר ומשתמשים בהם לייצור יוגורט נוסף, וכן על זו הדרך. היחס המקובל בין הגרעינים לבין החלב הוא אחד לחמישים. אולם לא מדובר בקו ייצור תעשייתי. יתרה מזו, הכמויות משתנות לפי שיטות ההכנה שבהן נוקטים המשתמשים, מצבם של הגרעינים וכן לפי הטמפרטורות שבהן משרים אותם בחלב. לכן סביר להניח שפעמים רבות היחס הוא של אחד לשישים.

כאשר מעוניינים לשמור את הגרעינים לפרק זמן מסוים בלא להכין יוגורט חדש, משרים את התערובת בתוך כמות חלב קטנה. גרעיני הקפיר הם צירוף של חיידקים פרוביוטיים ושמרים במטריצה של חלבונים, ליפידים וסוכרים. הצירוף המדויק של חיידקים ושמרים משתנה מתערובת לתערובת. המשקה שנוצר מוגז קלות ומעט אלכוהולי.

תהליך ייצור גרעיני הקפיר: קשה עד בלתי אפשרי להתחקות אחר תהליך הייצור המדויק מכיוון שהוא שמור בסוד אצל הכפריים באזור הקווקז. באחד העיתונים המדעיים (*World Journal of Microbiology & Biotechnology* 13: 579-581). כמו כן אפשר לעיין באתר kefir.ilbello.com/articoli/k4.pdf מתואר התהליך כך: לוקחים שק מעור של עז, שוטפים אותו במים סטריליים וממלאים אותו בחלב פרה מפוסטר ובפלורת המעי (צמחיית המעי - חיידקים שנמצאים באופן תקין במערכת העיכול) של כבשה. במשך שתי יממות שומרים אותו בטמפרטורה של כ-25 מעלות צלזיוס ומנערים את השק כל שעה. לאחר שהחלב מתגבן מחליפים שלושת רבעי ממנו בחלב טרי. כך עושים במשך שנים עשר שבועות. במשך הזמן מופיע בהדרגה על הקיר הפנימי של השק קרום ספוגי לבן. מעבירים קרום זה לחלב פרה מפוסטר ושם מתפתחים גרעיני הקפיר. יש לציין כי אף שהם קרויים גרעינים בלשון המדעית, הם רכים כמו גרגירי קוטג'. התרבות הגרעינים: בכל תהליך הכנת קפיר גם הגרעינים עצמם עוברים תהליך של התרבות משמעותית. כמו כן חלק מהגרעינים מתפורר ומתערבב ביוגורט. נמצא שלאחר תהליך הכנת היוגורט, הגרעינים המסוננים הם תערובת של הישנים והחדשים.

² א. דין הגרעינים המקוריים:

לאור העובדה שייצור הגרעינים נעשה בידי גויים, הרי שהחלב היה חלב גויים. יתר על כן, על פי מקורות מסוימים משתמשים בו גם בחלב גמלים (<http://coproweb.free.fr/kefir.htm>). כמו כן עור העז, שבתוכו הושרה החלב, הגיע מנבילה או טריפה (ואין לדעת אם עור זה היה יבש או לא, ראה שולחן ערוך יו"ד פז, י). פלורת המעי גם כן הגיעה מנבילה או טריפה, ואף שאין בכך כדי לאוסרה (ראה דרכי תשובה יו"ד סי' פז ס"ק קמ, וראה גם באגרות משה יו"ד חלק ב סי' קמו), חלק מהמקורות מתארים שימוש בעור עצמו בלא בידוד של פלורת המעי (cfaitmaison.com/kefir_lait/historique.html). כמו כן, במקורות אחרים מתוארות תערובות הכוללת חומץ, ויש לחוש שמדובר בחומץ יין נסך. יש לשוב ולהדגיש שלא מדובר בקו ייצור תעשייתי וסביר להניח שישנן כמה שיטות ייצור.

לכאורה היה מקום להתיר את הגרעינים המקוריים מטעם שאינם ראויים לאכילה, ואם כן הם לא נחשבים לאיסור. אולם במסכת עבודה זרה (סח ע"א) אמרו בגמרא ששאר, אפילו שאינו ראוי לאכילה – אוסר משום שאפשר להחמיץ בו עיסות אחרות. ועיין בחוות דעת (יו"ד סי' קג סוף סעיף קא) ובשו"ת אחיעזר (יו"ד סי' יא, אות ג-ו) שהאריכו לדון בשמרים המחמצים את העיסה, וכתבו שדין זה נכון בכל איסורים ולא רק בשאר. ממילא הוא הדין בגרעיני הקפיר האוסרים בתערובת אף שאינם ראויים למאכל (עיין עוד בספר בעקבי הצאן לרב הרשל שכטר סי' כז). באחיעזר (שם אות ח ו-יא) ביאר שכוננת הגמרא היא שהשאר עדיין ראוי לאכילה, דהיינו שאחרי שיעמידו בו את העיסה – ייאכל השאר כחלק מהעיסה (וראה גם באגרות משה יו"ד חלק ב סי' כג). סברתו שייכת גם בנדון דידן מכיוון שהגרעינים עומדים לסינון לאחר שיעמידו את היוגורט וחלקם נשאר בתוך היוגורט, והם אלו שנותנים ליוגורט את ערכו המקורבייטי המיוחד. לכן גרעיני הקפיר המקוריים אסורים באכילה.

ב. דין הדורות הבאים של גרעיני הקפיר:

הגרעינים עליהם אנו נשאלים עברו מיד ליד והעמידו חלב כשר שנים רבות. ממילא עברו תהליכי שינוי והתרבות רבים, ומבחינה ביולוגית אינם עוד הגרעינים המקוריים שהועמדו על ידי קיבת נבילה וחלב גויים. הסיבות לאסור את הדורות הבאים של גרעיני הקפיר הן שתיים: 1. דין טעם כעיקר - במידה והגרעינים המקוריים נתנו טעם בבאים. 2. דין מעמיד - הגרעינים המקוריים הם אלו שחוללו בחלב שבו הושרו את התהליך שיצר את הגרעינים הבאים.

1.1. טעם כעיקר - חני"נ (=חתיכה נעשית נבילה)

כפי שהקדמנו, מבחינה ביולוגית אין בגרעינים עליהם אנו דנים שום זכר או טעם לגרעינים המקוריים. אולם יש לדון שמא לאורך השלבים הגרעיניים נאסרו מחמת דין "חתיכה נעשית נבילה" - חני"נ. דהיינו שלפני שנלמו הגרעינים המקוריים הם הספיקו לתת טעם בגרעינים החדשים. וכיוון שהם מושרים בחלב, וכבוש דינו כמבושל, לא יתבטל הטעם אלא בשישים. וכל עוד שאין שישים כנגד האיסור, לפי פסיקת הרמ"א (יו"ד צב, ד) שדין חני"נ שייך בכל האיסורים ולא רק בבשר וחלב, נמצא שגם הגרעינים החדשים נעשים לאיסור ואסורים את הבאים אחריהם. מכל מקום, הקפיר מותר מהסיבות הבאות:

1.1.1. חני"נ בספק: הבי"ח (יו"ד סי' עב, ה, ובסי' עד, א) פסק שאין דין חני"נ אלא כאשר ברור לנו שהייתה נתינת טעם אוסרת. אבל במקום שיש ספק, בין אם הספק אם היה שישים או לא ובין אם הספק הוא אם הייתה תערובת איסור או לא - אין דין חני"נ. טעמו הוא שחני"נ בשאר איסורים הוא רק איסור דרבנן, גזירה משום בשר בחלב (עיין חולין ק ע"א ובר"ן שם מד ע"ב בדפי הרי"ף), וספק דרבנן לקולא. והפרי מגדים (משבצות זהב שם ס"ק א) הסכים עמו להלכה. ברם ר' עקיבא איגר בתשובה (יו"ד סי' ז) הוכיח מה"ט"ז (יו"ד סי' צח ס"ק ה) שיש דין חני"נ בשאר איסורין גם כשיש ספק אם היה שישים בתערובת או לא.

אמנם נראה שאף הוא יודה שיש להתיר כאן, משום שכפי שכתבנו בפתיחה היחס בין הגרעינים לכפיר הוא קרוב לאחד לשישים, ומכיוון שלא מדובר בקו ייצור תעשייתי מדויק, יש להניח שלאורך השנים שבהם השתמשו בגרעינים היו פעמים רבות בהן היה שיעור של שישים. אם פעם אחת היה שישים, ולאחריה סיננו את החלב, הרי שבגרעינים שימשו להכין את המשקה הקפיר הבא תהיה תערובת של גרעינים אסורים ומותרים, ואז ודאי יהיה שישים כנגד הגרעינים האסורים, ושוב יתרבו הגרעינים המותרים, ולאחר מספר מועט של ערבובים נוספים יתבטלו הגרעינים האסורים בגרעיני ההיתר.

יש להתיר גם אם אחר כך השרו את התערובת בתוך חלב קטנה שאין בה שישים כנגד הגרעינים המקוריים, מכיוון שגרעיני האיסור בטלים ברוב ההיתר, והכלל הוא שמין במינו בטל ברוב. ואף שגרעיני ההיתר נכבשים עם גרעיני האיסור, ובשולחן ערוך (יו"ד קט, ב) פסק שבמקרה כזה האיסור חוזר וניער, מכל מקום הרמ"א שם כתב שבמקום הפסד יש להקל כדעת החולקים על שיטה זו ואין אומרים שהאיסור חוזר וניער.

לאור כל הנ"ל נראה שבנדון דידן יש רק ספק אם הגרעינים המקוריים היו אסורים, וגם יש ספק אם התערובת הושרתה במעט חלב קודם שהיה שישים לבטל את גרעיני האיסור - לשיטת הרמ"א מותר לכתחילה, מפני שאנו אומרים שהאיסור לא חוזר וניער, וגם לשיטת השולחן ערוך מותר לכתחילה מפני שהוא פוסק שאין דין חני"נ בשאר איסורים.

לסמוך על הספק שמא הגרעינים המקוריים לא היו אסורים ולהתיר הכל אי אפשר, מפני שיש כאן כמה ספיקות לאסור: שמא שק העור לא היה יבש, ואף אם היה יבש, שמא החלב הועמד בעור קיבה, ואף אם לא, שמא הגרעינים שהו בחלב טמאה. כשיש חשש כזה ייתכן שאין להתייחס אליו כספק אלא כוודאי איסור. ובפרט כשהגרעינים המקוריים אסורים משום גבינות גויים, האסורות כאיסור ודאי (לדעת הש"ך יו"ד סי' קי, דיני ספק ספיקא, יז-יט, על פי איסור והיתר הארוך [כלל כה דין יב וכלל מז דין א] אסורות כאיסור תורה ודאי; ולדעת הפרי חדש [שם ס"ק יד] באיסור דרבנן ודאי), ובאיסורי דרבנן יש דין חני"נ.

1.1.1. חני"נ בכבוש: בנדון דידן טעם האיסור לא נקלט בבישול אלא רק בכבישה. נחלקו הראשונים אם יש דין חני"נ במליחה ובכבוש. (המקלים סוברים שכיון שמה שהחמירו לומר דין חני"נ הוא גזרה משום בשר וחלב, ובבשר בחלב התורה אסרה דרך בישול ולא בכבישה ומליחה, לפיכך אם נאמר שיש דין חני"נ בשאר איסורים גם בדרך כבישה ולא רק בבישול נמצא שזו גזרה לגזרה). הרמ"א בתורת חטאת (סי' לח, ב) והש"ך (יו"ד סי' קלד ס"ק טז) כתבו שאפשר להקל בהפסד מרובה. ובשו"ת דעת כהן (ענייני יו"ד סי' נב) כתב שבמקום ספק אפשר לכתחילה לסמוך על המקלים.

ואף שבנדון דידן ישנו איסור ודאי של חלב גויים, מכל מקום לדעת הפרי מגדים (יו"ד סי' צז שפתי דעת ס"ק א) לא אומרים חני"נ בחלב גויים. ועוד, שאין ודאות שלא היה מצב של שימוש רצוף בגרעינים להכנת יוגורט עד שנוצר יחס של שישים בין הגרעינים הכשרים לאסורים בלא השריה בחלב מועט בינתיים, וממילא אף זה בכלל הספק.

1.1.1. חני"נ לח בלח: אפשר להתיר מטעם שאין דין חני"נ אלא במקום שהחתיכה ניכרת ומובדלת, שאז היא נעשית חני"נ, אבל כשאינה ניכרת, כגון בתערובת לח בלח כבנדון דידן, לא אומרים חני"נ (כן כתבו המרדכי [חולין סי' תרצז] והרמ"א [יו"ד צב, ד]).

1.1.1. לא אומרים חני"נ בשאר איסורים: לדעת השולחן ערוך ופוסקים רבים אין אומרים חני"נ בשאר איסורים אלא רק בבשר בחלב.

אמנם גם כאן בכשהשרו את הגרעינים בפעם הראשונה ישנו איסור בשר וחלב משום שהחלב נכבש בעור הקיבה, אך איסור זה אינו מתגלגל לדורות הבאים, וכשיטת הש"ך (יו"ד סי' צד ס"ק כב) והפרי"ח (שם ס"ק כ ד"ה ועדיין) שכתבו שאחר שנוצר בשר וחלב אינו אוסר אחרים, ובניגוד לדעת הבית יוסף (סוף סימן קג) הפוסק שדבר שנאסר באיסור בשר וחלב גורם לחתיכות אחרות להיות חני"נ. ראייה לשלושת היתרים אלו (ב-ד) אנו מוצאים בטור (יו"ד סי' קלד, וראה ש"ך שם ס"ק טז שכן דעת הרבה מהראשונים), שכתב שאם נפלו מים לתוך יין נסך, אפילו נפלו מעט מעט, כיון שנתרבו המים עד שאין היין נותן בהם טעם - מותר.

והקשה שם הש"ך מדוע לא נאמר שהמים הראשונים נעשו חני"נ, וראשון ראשון יאסר? ותירץ בשלושת האופנים הנ"ל: שלא אומרים חני"נ בשאר איסורין; או שלא אומרים חני"נ בצונן; או שלא אומרים חני"נ בלח בלח. ודברי הש"ך נאמרו אפילו אם אין הפסד כלל.

1.1.1. חני"נ אחר חני"נ אחר חני"נ: יש מקום לומר שאף לדעת הרמ"א אין כאן דין חני"נ, שהרי בשאר איסורים לא גזרו חני"נ אלא משום בשר וחלב, ובבשר בחלב עצמו אינם נעשים חני"נ אלא בזמן התערובת הראשונה. אם כן יש לומר שגם בשאר איסורים לא גזרו מהתערובת השנייה או השלישית ואילך (וכשיטת הש"ך והפרי חדש הנ"ל, ולא כבית יוסף).

אלא שקשה על זה, מדברי התוספות (חולין ק ע"ב) שהביאו ראייה לשיטת רבינו אפרים שאין אומרים חני"נ בשאר איסורין ממה שצוותה התורה להגעיל את כלי מדין, ולפי רבינו אפרים אפשר להכשיר כלים גדולים באופן שיגעיל את הכלים כמה פעמים, בכל פעם חלק אחר של הכלי, ואז האיסור יתבטל. אך לחולקים וסוברים שיש דין חני"נ אף בשאר איסורין, הרי המים בהגעלה הראשונה נעשו חני"נ, ולא תועיל הגעלה כמה פעמים להתיר את הכלי הגדול. ואילו לפי דברי רבינו שאין אומרים חני"נ מהפעם השלישית ואילך הרי שלסוברים שיש דין חני"נ בשאר איסורין יכולים להגעיל את הכלי ארבע וחמש פעמים ודי בזה, ומדוע התקשו שם בתוספות? אמנם אפשר לתרץ שהתוספות התקשו בזה לשיטתם שסוברים שדין חני"נ בשאר איסורים הוא מדאורייתא (וכך כתב גם ר' עקיבא איגר [חולין שם], והוכיח זאת ממה שרצו התוספות ללמוד מכלי מדין שאסורים מדאורייתא לשאר איסורים), מה שאין כן לפי הראשונים האחרים הסוברים שאין דין חני"נ בשאר איסורים אלא מדרבנן - אפשר שלא גזרו אלא בתערובת שנייה אך לא בשלישית.

2. ב. מעמיד:

אף שהסקנו שאין לחוש לטעם איסור בגרעינים שלפנינו ואף לא לחני"ג, יש לדון האם יש לאסור אותם מדין 'מעמיד'. גם כאן ישנן כמה סיבות להכשיר:

2. א. אין איסור מעמיד באיסורי אכילה: לדעת רוב הראשונים אף מעמיד בטל בשישים (ראה יד יהודה [סי' פז ס"ק כה בפירוש הארוך] שהוכיח שכן היא דעת רש"י, ר"ת, תוספות בחולין, ספר התרומה, סמ"ק, עיטור, רז"ה, ראב"ד, רמב"ן, ורשב"א, יש"ש ועוד). אולם השולחן ערוך והרמ"א (שם, יא) פסקו כדעת הר"י מיגש והרמב"ם שמעמיד אינו בטל בשישים, והסכימו האחרונים שאין לזוז מהוראתם.

2. ב. אף לסוברים שמעמיד אינו בטל, אינו אלא מדרבנן: אף לאותם הסוברים שמעמיד אסור בכלשהו, אין זה אלא מדרבנן. ראה פרי חדש (יו"ד סי' ק ס"ק ג); מהרי"ט (חלק ב יו"ד סי' ג ד"ה והך טעמא). ועיין מגן אברהם (סי' תמב ס"ק ט) שכתב שדעת הטור היא שאיסורו מדאורייתא, אך בחק יעקב (סי' תמב ס"ק טז) כתב שדברי המגן אברהם אינם מוכרחים.

2. ג. אין איסור מעמיד מההעמדה השלישית ואילך: אמרו בתוספתא (פסחים ב, א): "חמץ של כותיים מאימתי מותר אחר הפסח? של בעלי בתים אחר שלש שבתות של אפייה". כלומר, חמץ של כותים אסור אחר הפסח מפני שאינם מקדשים את החודש כמותנו, ואנו חוששים שמא קידשו את חודש ניסן יום אחד לפנינו, ונמצא שבשביעי של פסח הם נוהגים כביום חול. עם זאת, כיון שבעלי בתים אופים פעם בשבוע לכל השבוע (תוספתא כפשוטה שם עמ' 484) – אחרי שלושה שבבים של אפייה השאור שהשתמשו בו לאפיה מותר.

בטעם ההיתר מבארים בירושלמי (עבודה זרה ה, יא): "אותה העיסה השנייה לא מאיסור והיתר מתחמצת: אמר רבי ירמיה בשם ריש לקיש מאן תנא חמיצן של כותים רבי לעזר... רבי הילא בשם ריש לקיש: ירדו לחמיצן של כותים כרבי לעזר". דהיינו שהעיסה מתחמצת מהאיסור המקורי ומההיתר החדש, והדין הוא זה וזה גורם (=זוז"ג) – מותר. אלא שבחמץ של כותיים החמירו כרבי אליעזר שזוז"ג אסור. לאחר שלוש פעמים אף רבי אליעזר מודה שמותר, כיוון שהאיסור כלה ואין כאן אפילו זוז"ג. לפי זה בנדון דידן כיוון שהסקנו שאין לומר חני"ג ולאסור גם את הגרעינים החדשים, הרי שכאשר תערובת גרעיני האיסור (הישנים) וההיתר (החדשים) העמידו את הגרעינים הבאים – יש כאן מצב של זוז"ג ומותר. ממילא אין צורך להמתין אפילו שלוש פעמים מדין מעמיד.

אולם תוספתא זו נפסקה בעיטור (חלק ב הלכות ביעור חמץ) וברבינו ירוחם (נתיב ה חלק ה) כפשוטה וללא הסבר הירושלמי. ולפי דבריהם כתב הבית יוסף (יו"ד סי' קטו): "ויש ללמוד מכאן למי שעבר והעמיד חלב בחלב חמוץ של גוים ולקח חלב זה והעמיד בו אחר ומהאחר אחר – שמותר לקח מחלב שלישי זה ולהעמיד בו חלב אחר ואוכלו, דלאחר שלוש פעמים כבר כלה חלב של גוים". הבית יוסף (שם) הביא שפסקת רבינו ירוחם והעיטור אינה מסויגת כפי שסייגה הירושלמי, וכונה אף בחלב גויים. נמצא שבנדון דידן אין להתיר מיד מחמת זוז"ג ורק אחרי שלוש תערובות יש להתיר.

(יש להקשות על הירושלמי והפוסקים מדוע לא נאמר חני"ג? ראה בשו"ת מנחת יצחק (חלק ו סי' עג). ונראה לתרץ שאדרבה, מהברייתא יש ללמוד חומרה זו שאומרים חני"ג מחמת המעמיד. לדעת הירושלמי חומרה זו שייכת דווקא בחמץ של כותים, ולדעת הבית יוסף היא שייכת אף בחלב גויים. התוספתא מלמדת אותנו שלא נאמרה חומרה זו אלא כאשר אפשר עדיין לומר שזוז"ג, כלומר שהאיסור המקורי עדיין גורם לחלק מהתהליך, אך כאשר כלתה השפעתו – אין להחמיר עוד).

אמנם הקשו קדמונים מדברי הראב"ן (סי' ח הובאו דבריו במגן אברהם סי' תמב ס"ק ט) שכתב שדבש שנתחמץ בשמרי דבש, ואותו דבש הוא רביעי או חמישי לדבש שנתחמץ בשמרי שחר – אסור להשהותו מטעם שמעמיד חשוב כאילו הוא האיסור עצמו. ולכאורה היה צריך להתיר שם מטעם זוז"ג (ראה בספר מקור חיים [סי' תמב ביאורים ס"ק ו] ובמגן האלף [סי' תמב ביאורים ס"ק ו] שדנו בדברי הראב"ן מדוע אין בזה משום זוז"ג, אך דבריהם אינם עולים יפה עם מה שכתב הבית יוסף הני"ל).

וכן הקשה באליהו זוטא (סי' תמז), ונשאר בצ"ע אם אפשר להקל כבית יוסף שהרי הראב"ן לא השתמש בקולא זו גבי חמץ. וכתב ששאל את ר' משה כהן מירושלים והוא תירץ שיש לחלק בין חמץ, שאסור במשהו, לבין שאר איסורים. אך האליהו זוטא הקשה על דבריו שהמעמיד אינו מתבטל לעולם אפילו באיסורים שאינם אוסרים במשהו. המנחת יצחק (חלק ו סי' עג) הסיק מחמת זה שקולת הבית יוסף ורבינו ירוחם לא התקבלה אלא באיסורי דרבנן קלים כגון חלב גויים וחמץ שעבר עליו הפסח, אך לא באיסור חמץ בפסח ואיסורי תורה אחרים. בדומה לזה, לדעת שולחן ערוך הרב (או"ח תמב, י) יש לחלק בין איסור שיש לו עיקר מן התורה לאיסור שאין לו עיקר מן התורה. הירושלמי והבית יוסף אחרי התירו בחמץ שעבר עליו הפסח שאין לו עיקר מן התורה, וכן בחלב של גויים, ואילו הראב"ן אסר בחמץ לפני הפסח שיש לו עיקר מן התורה. ולפי זה יש להחמיר בקפיר, שהרי גבינות הגויים נידונות לכל הפחות כאיסור דרבנן שיש לו עיקר מן התורה (ש"ך יו"ד סי' קי, כללי ספק ספיקא, ס"ק יז-יט).

גם מדברי היד יהודה (סי' פז בפירוש הארוך ס"ק כו) נראה שיש לאסור, שהרי כתב שיש לחלק בין מקרה שהמעמיד אינו אלא זרז לתהליך שהיה יכול להתרחש באופן טבעי, כמו החמצת עיסה או גיבון גבינה, שכל עיסה וחלב נעשים לשאור וגבינה אם משהים אותם זמן רב, ולכן בזוז"ג מהסוג הני"ל אין האיסור ניכר. לעומת זאת מעמיד שיוצר תהליך שאינו יכול להתרחש אלא באופן מלאכותי, כהתססת הדבש, שאין הדבש מחמיץ מעצמו לעולם, מכיוון שרק הגורם הראשון גרם לכל התהליך – אנו דנים כאילו האיסור את הדבש בנקודת דבש במשך שבע שנים. וראה הסבר נאה במאמר של הרב יוסף מרדכי זילבר, השימוש במחמצות שמקורן בחלב גויים, בנתיב החלב, חלק א עמ' 61. ולפי זה בנדון דידן לא יהיה היתר לקפיר, היות שיוגורט כזה לא היה נוצר באופן טבעי אלמלא המעמיד הראשון.

אולם הדגול מרבבה (יו"ד סי' קטו על הטי"ז הני"ל) יישב את הסתירה בין הבית יוסף לראב"ן. הראב"ן דן כשידוע בוודאי שהעמיד את הדבש בחמץ, ואילו הבית יוסף התיר בחלב גויים שאינו אסור אלא מספק (וצריך לומר שגם שאור של כותים אינו אסור אלא מספק, שמא לא אפו בשאור זה בשביעי של פסח שלנו). ולפי זה, גם בנדון דידן יהיה היתר בהעמדה שלישית. כמו כן, בשו"ת פנים מאירות (חלק א סי' קז) דחה את דברי הראב"ן מפני דברי הירושלמי והתוספתא הני"ל, ואף שלא מלאו ליבו להתיר את הדבש בנקודת דבש במשך שבע שנים. "אבל לשהותו נראה דמותר", ובאמת בשולחן ערוך הרב (הני"ל) כתב שיש לסמוך על דבריו אפילו לשתות בפסח אם משום שלא נתיר לו לשתות יהיה לו הפסד מרובה. וכן פסק בערוך השולחן (שם, כב).

עוד יש לומר שאף הראב"ן היה מקל בנדון דידן, שכן כל הסיבה שלא קבלו את דינו של רבינו ירוחם בדינים חמורים היא מפני שהכלל שאומר שאחר שלוש פעמים כלה האיסור המקורי אינו ודאי מבחינה מציאותית, וממילא אין לסמוך עליו אלא באיסורים קלים. אולם בנדון דידן, שברור לחלוטין שגרעיני האיסור כלו לגמרי ופנים חדשות באו לכאן, לא נאמרה החומרה של מעמיד. ויש להוסיף לכך שפשטותם של דברי הירושלמי מורים שמותר מיד, ואדרבה הבית יוסף הוא המחמיר.

לפי זה אפשר להתיר בנדון זה שאינו אסור לרוב הראשונים כיון שאין האיסור נותן טעם; ואף לאוסרים אין זה אלא מדרבנן; ועוד שלא ברור שיש לפנינו איסור כלל; ואף אם במקור ישנו איסור – הרי איסור זה עבר מזמן מן העולם בהעמדות רבות; ואף האוסר בהעמדות רבות יתכן שיתיר כאן שאינו אסור אלא מפני הספק; ואף האוסרים כשיש לאיסור דרבנן עיקר מן התורה הקלו בהפסד מרובה ולא קבעו מסמרות בדבר.

נמצא שהיוגורט מותר בלא פקפוק, יאכלו ענווים וישבעו.

3 חלב המשוקק על ידי חברות שיש עליהם פיקוח ממשלתי שלא יערבבו בו חלב בהמה טמאה. לדעת האגרות משה (יורה דעה חלק א סי' מז-מט) אין בחלב זה איסור של חלב גויים מכיוון שהם מתייראים לערבב בו חלב בהמה טמאה. אך יש הנוהגים להחמיר ולא לסמוך על היתר זה.

4 אף שהבית יוסף התיר רק את התערובת השלישית של החלב שהוחמץ בחלב גויים, כאן אין צורך בשלוש פעמים: בניגוד למקרה של הבית יוסף שם השתמשו בחלב האסור עצמו, הרי שלצורך יצירת הקפיר אין משתמשים בחלב האסור, אלא רק בגרעיני הקפיר המסוננים. בגרעינים עצמם אין איסור חלב גויים, שהרי חלב טמא אינו מתגבן. עם זאת, אף שמסנן את גרעיני הקפיר, אי אפשר לסננם לגמרי ועל כרחך חלק מהחלב האסור נכנס לחלב החדש יחד עם גרעיני הקפיר. ואף שמעט חלב זה מתבטל בחלב החדש, מכל מקום אין מבטלים איסור לכתחילה. על כן נראה שלא יאכל מהיוגורט הראשון שמכין בחלב ישראל, אבל יכול לאכול מהיוגורט השני. באופן זה אין חשש לאיסור ביטול איסור לכתחילה מהטעם שיתבאר בהערה הבאה.

5 לכאורה יש לאסור לתת את הקפיר שנלקח מגויים ולתתו לתוך חלב שלנו, אף שאינו אוכל אלא את היוגורט השני, שהרי גורם בזה לבטל את חלב גויים האסור המעורב בין גרעיני הקפיר, ואין מבטלים איסור לכתחילה (ראה שולחן ערוך יו"ד צט, ה) ואפילו באיסור דרבנן שאין לו עיקר מן התורה אין מבטלים, וכל שכן באיסור דרבנן שיש לו עיקר מן התורה שאסור להנות מביטול זה גם בדיעבד (ראה בית יוסף שם). כך גם דייק בכנסת הגדולה (הגהות בית יוסף יו"ד סי' קטו אות נט) מדברי הבית יוסף (יו"ד סוף סי' קטו), שהתירו להעמיד בחלב השלישי רק בדיעבד. וכן כתב גם ביד יהודה (סי' פז ס"ק כו סוף ד"ה כתב הבית יוסף). ראה גם בדרכי תשובה (סי' קטו ס"ק מט).

ברם, -המהרי"ט צהלון (סי' פא) התיר להעמיד חלב ישראל על ידי חלב גויים אפילו בתערובת ראשונה, וכתב שלא שייך לומר שזהו ביטול איסור לכתחילה מכמה טעמים: ראשית, שאין כאן ודאי חלב טמא אלא רק ספק; ועוד שאינו חפץ לאכול את החלב הטמא, "ולא אמרינן אין מבטלין איסור אלא בדבר שחפץ בו ורוצה להתירו ומרבה עליו להתירו ולבטלו, אבל בכהאי גוונא אינו חפץ בו ואדרבה קץ בו – לא מקרי ביטול איסור לכתחילה".

ואף שהקשה על דבריו ביד יהודה (שם) שמכל מקום אין לבטל איסור לכתחילה גם כשאין כוונתו להתירו, יש לומר שזה דווקא אם אוכל את התערובת הראשונה, כמו שהתיר המהרי"ט, אבל אם אין כוונתו לאכול את התערובת הראשונה, מדוע יהיה אסור לערב? והלא חלב גויים נאסר רק באכילה ולא בהנאה. ואמנם נאסור את התערובת באכילה כדין מי שביטל איסור במזיד, אך אין תערובת זו אסורה בעצם, אלא רק באיסור גברא לאכול ממנה. ולכן יוכל להעמיד בה את התערובת הבאות, ואז אינו מבטל איסור אלא היתר.

כעין מחלוקת זו, אם מותר לבטל איסור כשאינו רוצה אלא ליהנות ממנו באופן המותר, מצאנו גם במקום אחר: הפרי תואר (סי' צט סוף ס"ק ח) כתב שאין לבטל איסור כדי להאכילו לגוי, כגון שהיו לו שתי חתיכות של היתר ורצה להניח לפני הגוי שלוש חתיכות, שאין לערב חתיכה של איסור עמהן, שהרי סוף סוף מבטל איסור. אך ר' דוד פארדו במזמור לדוד (מהד' ליוורנו עז ע"א) חלק וכתב: "דכל שאין כוונתו לבטל האיסור, אף על גב דודאי מתבטל ממילא – בזה לא מיקרי מבטל איסור לכתחילה... והכא נמי אין כוונתו לבטל האיסור, אלא להרבות הדורות לגוי, ולגבי הגוי ליכא איסור כלל, דגוי אכיל נבילה".

אמנם אפשר לומר שאף הפרי תואר יודה שבנדון דידן יש להתיר, שהרי אין בחלב גויים אלא איסור דרבנן, והוא אסר שם בביטול איסור דאורייתא. והחילוק מבואר, שדווקא באיסור דאורייתא, שהוא איסור חפצא – אין לבטל, שאם יעשה כן נמצא שהוא מכשיר את מה שהתורה אסרה. אבל איסורי דרבנן אינם אלא בגברא (עיי' נתיבות המשפט חו"מ סי' רלד, ביאורים ס"ק ג). ממילא כשהוא מבטל בדרך אגבית – אינו מבטל איסור בחפצא, ואף הגברא כבר ראויה ליהנות מאיסור זה באופן המותר. ועוד שבנדון דידן אפשר לצרף להיתר את דעת המקלים בחלב החברות (ראה אגרות משה יו"ד חלק א סי' מו-מט).

6 הובא לעיל (הערה 2, מעמיד, סעיף ג) שהבית יוסף התיר לשתות רק מהחלב הרביעי ואילך. ועל פניו גם כאן יש להתיר רק מהיוגורט הרביעי ואילך, משום שלקפיר שהכין גוי יש דין גבינות גויים.

אך יש לחלק ולומר שלקפיר שבדורות ההמשך אין דין גבינות גויים אף אם יצרוהו גויים, היות שאופן הייצור של דורות ההמשך אינו מאפשר העמדה בקיבת גויים (כמתואר בהערה 1, בניגוד לגרעינים המקוריים שאותם יש לאסור משום גבינות גויים. ואין לחוש שהגרעינים שבידו הם הגרעינים המקוריים שזה חשש רחוק מאוד). וכשם שהתירו חמאה של גויים במקום שלא נהגו בה איסור (ראה שולחן ערוך יו"ד קטו, ג), שמכלל חלב גויים האסור יצאה ולכלל גבינת גויים האסורה לא באה.

דומה הדבר למה שהתיר הפרי חדש (יורה דעה קטו, ס"ק כא) את נסיוני דחלבא של גויים ואת גבינת הריקוטה שמכניס אותה מתוצרי הלוואי של ייצור גבינה, ושבהכנתה לעולם אין משתמשים בעור קיבת נבילה. ואף שבמזמור לדוד חלק על דבריו, זה מפני שבריקוטה מעורבת גם גבינה רגילה (ראה דרכי תשובה סי' קטו ס"ק ל), אבל כאן יש לומר שגם לדעת המזמור לדוד אפשר להקל.

אולם אפשר לטעון שהקפיר הראשון מיוצר על ידי העמדה בקיבת נבילה, ואף שכל דורות ההמשך אינם נוצרים באופן זה, מכל מקום היות שעל מעט מהקפיר חלה גזירת חז"ל בגבינות – חלה הגזירה על כל הקפיר, ואף שרק מיעוט קטן נוצר באופן האסור.

אף שנראים דברי המקל, מכל מקום מכיוון שאין כמעט הפסד אם נחמיר לומר שמותר לשתות רק מהיוגורט הרביעי, נראה שכך יש לנהוג. כאמור בהערה 4, באופן זה אין משום ביטול איסור לכתחילה.

בשם צוות המשיבים ובברכת התורה,
הרב משה ארנרייך הרב יוסף כרמל
ראשי הכולל

חברי הועדה המייעצת:
הרב זלמן נחמיה גולדברג
הרב נחום אליעזר רבינוביץ
הרב ישראל רוזן

יצא לאור! שו"ת במראה הבזק, חלק שמיני.

תשובות לשאלות מרבני הגולה. התשובות מתמודדות עם המציאות בעולם מודרני מתפתח בדרך של "דרכיה דרכי נעם". הספרים עוסקים בארבעת חלקי ה"שלחן ערוך" תוך ניסיון לקחת בחשבון גם את החלק החמישי ההופך את התורה ל"תורת חיים".

